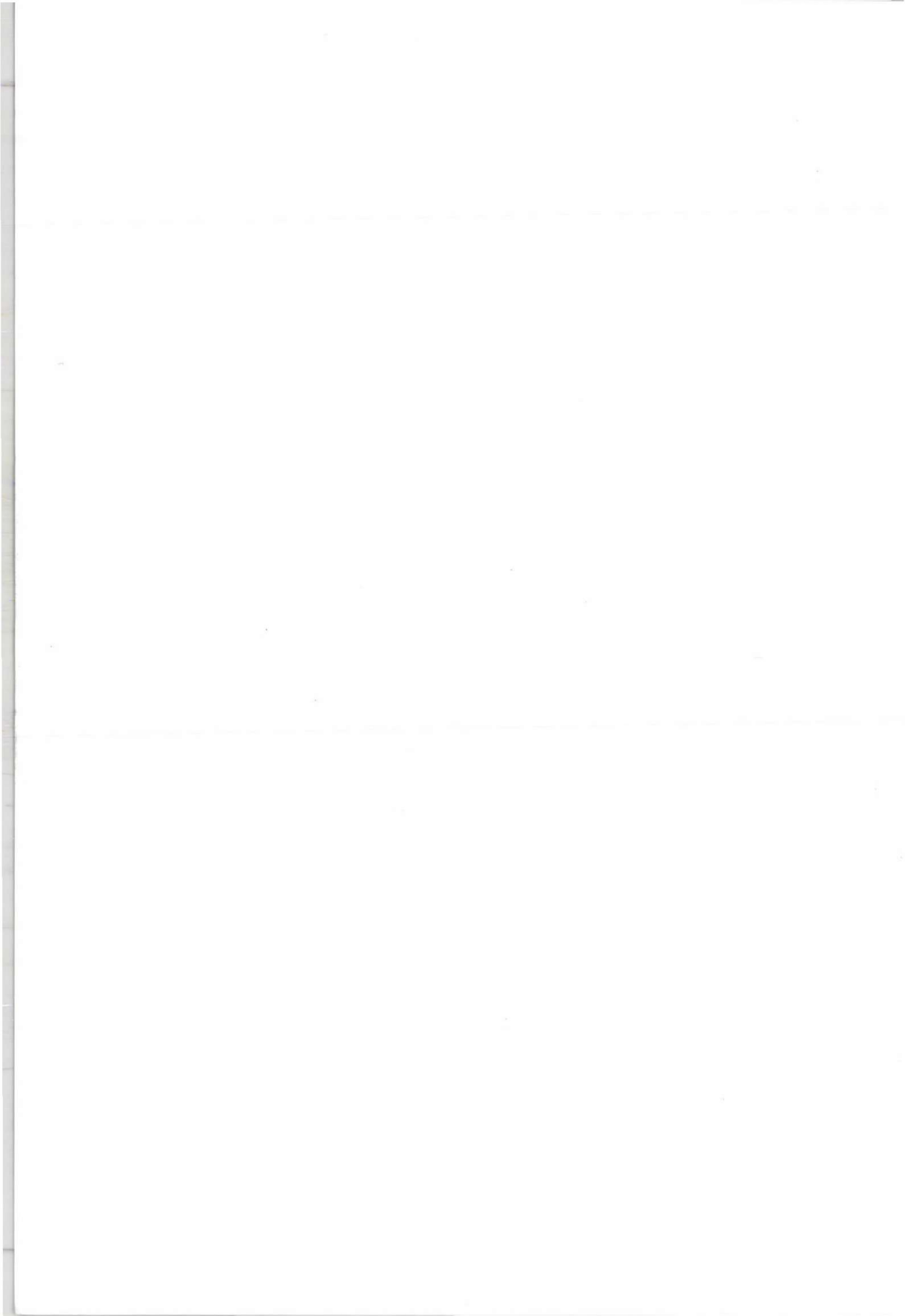

A SZÓTÓL A SZÖVEGIG

A SZÓTÓL A SZÖVEGIG

Az MTA Modern Filológiai Társasága
tudományos konferenciájának előadásai
Budapest, 2011. június 21–22.

Szerkesztette
BÁRDOSI VILMOS

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2012

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 137.

Sorozatszerkesztő:

KISS GÁBOR

Szerkesztette:

BÁRDOSI VILMOS

A szerkesztésben közreműködött:

GYULAFI MÓNIKA

NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Lektorálta:

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

NYOMÁRKAY ISTVÁN

ISSN 1419-6603

ISBN 978-615-5219-07-8

© A szerzők, 2012

© Bárdosi Vilmos szerkesztő, 2012

© TINTA Könyvkiadó, 2012

A kiadásért felelős:

Nyomárkay István, a Modern Filológiai Társaság elnöke

Kiss Gábor, a TINTA Könyvkiadó igazgatója

Nyomdai kivitelezés: Vareg Produkció (www.vareg.hu)

Felelős vezető: Bernwallner Viktor ügyvezető

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ	7
ALBERT SÁNDOR: „A fordítást módosítottam (<i>A ford.</i>)” – Adalékok a fordítás etikájához	9
BALÁZS GÉZA: Az álmok nyelvi képe	17
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A szöveg és a metaszöveg	25
BÁRDOSI VILMOS: A szótól a szólásig – Gondolatok egy új típusú szótárról .	31
BENŐ ATTILA: Modális érték és fordítás	41
DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA: A halál perszonalifikációja és animizációja a magyar és a lengyel nyelvben	51
FRANK TIBOR: A filológiai nyelv és eszköztár nemzetközi egységesülése és hazai helyzete	59
GADÁNYI KÁROLY: Pável Ágoston, az igaz tanár	67
GAZDAG VILMOS: Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában	75
GÓSY MÁRIA: Szóismétlések a funkció és a beszéd típus függvényében	87
GYARMATHY DOROTTYA: Rejtett és felszíni monitorozás a spontán beszédben	99
HETÉNYI ZSUZSA: A szótól a betűig – Literátus litera-túra a translációban és transliterációban (Nabokov színeszestetikus és többnyelvű szövegei)	109
JÁSZAY LÁSZLÓ: A cselekvésaktusok közötti időintervallum mint aspektuális tényező	115
JEREMIÁS ÉVA: Giovanni Baptista Podestà (1625–1698) udvari tolmács és általános nyelvész	121
KÁROLY KRISZTINA: A topikszerkezet szerepe a sajtófordításban	129
KESZLER BORBÁLA: Horrorisztikus és „illetlen” kifejezések a régi orvosi receptekben	139
KISS JENŐ: Szaknyelvi lexikai bővülés – és néhány kérdés	147
KLAUDY KINGA: Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban	153
L. CSENGÖDI ÁGNES: A terminológiák kialakulása – Hasonlóságok a cseh, a szlovák és a magyar szaknyelvekben	161

LUKÁCS ISTVÁN: Infinitívuszok inváziója – A krležai szöveg univerzum egy „diszkrét bája”	167
MÁRKUS ANDREA: „Új” déli szláv irodalmi nyelvek	173
MARÓTH MIKLÓS: Az iszlám ismerete a mai világban – Társadalomtudomány vagy filológia?	179
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Irodalmi mű és közönség	187
PÁL DÁNIEL LEVENTE: Szövegparadigmák – vektorok, hálózatok, önhasonló alakzatok	193
PAPP ANDREA – VIHAR JUDIT: Az irodalom napszámái – Ki kicsoda a magyar műfordításban?	201
PÁTROVICS PÉTER: Az igeaspektus képe az anyanyelvű és a nem anyanyelvű nyelvhasználóknál – Lehetséges-e a nagy aspektuselmélet?	207
SÁROSDYNE SZABÓ JUDIT: Az interkulturális kommunikatív kompetencia fejlesztésének lehetőségei	215
SZABÓ LUCA: Stíluskülönbségek – J. M. Barrie: Pán Péter és magyar fordításai... ..	221
SZIJJ ILDIKÓ: Főnévi igenév felszólító funkcióban az iberoromán nyelvekben	229
TORMA KATALIN: Sir William Jones Hâfez fordításai	237
TULTZ KATALIN: Neologizmusok (amerikanizmusok és anglicizmusok) a mai orosz beszélt nyelvben egy szociolingvisztikai felmérés tükrében	247
VESZELSZKI ÁGNES: A netszótól a netszövegig	253
VIG ISTVÁN: Pesti Gábor szótárának előzményei	261
ZACHAR VIKTOR: A fordító minimális erőfeszítése – Vélt vagy valós probléma?	269
ZOLTÁN ANDRÁS: A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében	277
A kötet szerzői	281

A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében

ZOLTÁN ANDRÁS

egyetemi tanár, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék

Előadásomban a szláv denazalizáció időrendi problémáiról szeretnék szólni legrégebb szláv jövevényszavaink tükrében. Nem teljesen új ez a téma számomra sem. Király Péternek *A honalapítás vitás eseményei* című könyvéről (Király, 2006) írt ismertetésemben már felhívtam a figyelmet arra, hogy a magyar honfoglalás sziklaszilárdnak vélt 11. század végi időpontját a szláv nyelvtudományban *terminus post quem*-nek tekintik a nazálisok átalakulásának datálásakor, legalábbis ami a magyarok által a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvét illeti (Zoltán, 2008: 357–358). Ha Király Péter kutatási eredményeit megfelelő kritikával fogadva (vö. Balogh, 2007) bizonyosra vehetnénk, hogy a finnugor nyelvű magyarság nem a 9. század végén, hanem egy-két évszázaddal korábban szivárgott be különösebb harcaizaj nélkül a Kárpát-medencébe, akkor megoldódna egy fontos kronológiai feszültség, mégpedig a szláv nazális magánhangzókat tükröző régi szláv jövevényszavaink körüli keltezési ellentmondás.

Arról van röviden szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng., ESz.) is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv *redb*), *tompa* (< szláv *topa/topo*) és hasonló, az egykori szláv nazális *e* és *o* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (vö. Péter, 1968: 51, Shevelov, 1979: 138–139 [2002: 186–187], Chelimskij, 1988: 348–350 [2000: 418–419]). Hogy mennyire ellentmondásos a magyar adatok felhasználása a szláv nazálisok datálására, az talán a legjobban S. B. Bernštejn erre vonatkozó fejtegetéséből látható. Ebből idézek néhány mondatot saját fordításomban (a kiemelés is mindig tőlem való):

„A szláv nyelvekben lejátszódott denazalizáció időrendjének meghatározása során a kutató bizonyos nehézségekbe ütközik. Arról van szó, hogy e folyamat kezdete és teljes lezárulása közé túlzottan rövid időszak esik. Határozottan állíthatjuk, hogy a 9. század végén, a 10. század elején a szláv nyelvek a nazális magánhangzókat még nem veszítették el. A 9. század végén Pannónia területén megjelennek a nomád magyarok, akik [...] itt szláv földművelő népességet találnak. A helyi szlávoktól számos szláv nyelvi elemet vesznek át. [...] A magyar nyelv szláv elemei bizonyítják, hogy a 9. század végén, a 10. század elején Pannónia szláv nyelvjárásaiban a nazális jelleg még nem szűnt meg (legalábbis a tőmorfémákban) [...]. Tehát a

9. század végén, a 10. század elején a nazális magánhangzók még megvoltak, de a 10. század közepére kivesztek. [...] Természetesen ennyi idő alatt a denazalizálódás teljes folyamata nem játszódhatott le. Hogyan lehet megbirkózni ezzel a nehézséggel? Fel kell tételezni, hogy a denazalizáció már a 10. század előtt megkezdődött. Számos szláv nyelvben ez a folyamat a 9. és 10. század folyamán zajlott (két évszázadon át). Nincs olyan tény, amely elmentmondana egy ilyen időrend elfogadásának az orosz nyelv esetében. [...] A magyar nyelv szláv elemei sem adnak okot arra, hogy ne fogadhatnánk el a denazalizációs folyamat [9. századi] kezdetét. Ezek csak azt bizonyítják, hogy Pannónia szláv nyelvjárásai bizonyos pozíciókban a 10. század elején még őrizték a nazálisokat. Ezt a pozíciót úgy határoznám meg, hogy a nazális magánhangzók a tömorfémákban őrződtek még.” (Bernštejn, 1961: 241–246)

Ez utóbbi állítást sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, mivel nem vettünk át a szlávból például nazális magánhangzót tartalmazó flexiókat vagy képzőket. Az egyetlen látszólagos kivétel a személynévi eredetű *Berente* helységnév, amelynek névadója szláv nevet viselt. Az alapjául szolgált szláv **Boreta* személynév (Kiss, 1997, 1: 200) a **boriti* vagy **borti* 'küzd, harcol, birkózik' igéből képzett archaikus melléknévi igenév főnevesülése (EtSISJaz, 2: 201–202), tehát itt az *ę* képzőben fordul elő, ám valószínű, hogy az intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusok kezdetére a név belső formája már magában a szlávban is elhomályosult.

Ettől függetlenül is látjuk, hogy az egész konstrukció a magyar honfoglalás evidensnek tartott 9. század végi időpontján alapul, s ha ezt kihúzzuk alóla, az egész összeomlik. A Bíborbanszületett Konstantín 950 körül írt, többnyire *De administrando imperio* latin címen idézett görög nyelvű munkájából egyértelműen kiteszik, hogy ekkor, a 10. század közepén legalábbis a keleti szlávok elődeinél nazálisok már nem voltak. Viszont ha egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király Péter adatai alapján jó esély van, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (Makkay, 1994: 104, vö. Makkay, 2004: 46).

S. B. Bernštejn fenti dilemmájától tehát úgy lehet megszabadulni, ha a szláv–magyar érintkezések kezdetét a Király Péter és általában az ún. kettős honfoglalás hívei által vallott nézetek értelmében legalább két évszázaddal korábbra toljuk.

Mindazonáltal van mód arra is, hogy éppen ellenkezőleg, a nazális alakok átvételének időhatárát későbbre helyezzük. Ebben az esetben a magyarok elődei jóval a 10. század után is hallhattak nazális alakokat a Kárpát-medence központi területein. Ehhez megint S. B. Bernštejn fog segítségünkre lenni, aki, mint köztudott, a bolgár történeti dialektológia kiváló szakértője is volt. A nazálisokat tükröző alakok átvételének időhatára akkor tolható későbbre, ha feltételezzük, hogy a Kárpát-medencében más késői ősszláv dialektusok mellett voltak bolgárszláv típusú

nyelvjárások is. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy ilyen – tehát bolgárszláv – nyelvjárást beszélő lakosság volt a Kárpát-medencében, mégpedig nemcsak a délkeleti perifériákon, hanem a Kárpát-medence középső területein is. Emellett szól többek között az is, hogy az ősszláv **ktь*, **tj* и **dj* nyilvánvalóan bolgár reflexeit magán viselő szavaink, mint például a régi *pest* ‘kemence’ és ‘barlang’ (vö. óe. szl. *пештъ*, bg. *неу* ‘kályha, kemence’ és ‘barlang’), a *Pest* helység-név, a *mostoha* (vö. bg. *маумеха* ‘ua.’), *mezsgye* (vö. óe. szl. *межда* ‘utca’, bg. *межда* ‘mezsgye’), *rozsa* (vö. óe. szl. *ръжда* ‘ua.’) és néhány további szavunk nem tájszó, sőt a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti anyag alapján semmi okunk feltételezni, hogy valaha is tájszó lett volna, vagyis csakis az ország belsejében élő szlávoktól származhat. A *pest* ‘barlang’ szóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy az nemcsak fonetikai, hanem szemantikai bolgarizmus is, mivel a képző nélküli alapszó csak a bolgárban és az óe. szl.-ban (vagyis az óbolgárban) jelent ‘kályha, kemence’ mellett ‘barlang’-ot is (vö. Dénes, 2009).

A száz évvel ezelőtt született kitűnő szlavista, Samuil Borisovič Bernštejn rámutatott arra, hogy (megint csak saját hevenyészett fordításomban idézve):

„a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen”. (Bernštejn, 1961: 245–246; vö. Haralampiev, 2001: 58–65)

Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végre, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavaink esetében imamalomszerűen ismételtetik, hogy átvételük a 10. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavai tartalmaznak. Nem férhet azonban kétség ahhoz, hogy ha ilyenek voltak, akkor azoknak nem (csak) a Kárpát-medence perifériáin, hanem annak központjában is kellett lenniük, mert aligha vitathatjuk E. A. Chelimskij kézenfekvő magyarázatát, miszerint a magyar nyelv legrégebb szláv elemeit a legegyszerűbben és legtermésze-

sebben szubsztrátum típusú jövevénytiszavakként magyarázhatjuk azoknak a szlávoknak a nyelvéből, akik később maguk is beolvadtak a magyar etnoszba (vö. Chelimskij, 1988: 363, 2000: 432).

Felhasznált irodalom

- Balogh, L. (2007): Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). In: *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, CXXV, Szeged, 3–19.
- [Bernštejn] Бернштейн, С. Б. (1961): *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва: Наука. [Második kiadás: Москва: МГУ, 2005.]
- [Chelimskij] Хелимский, Е. А. (1988): Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии: In: *Славянское языкознание*. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Москва: Наука, 347–368. [Új kiadása: Хелимский, Е. А. 2000. *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры, 418–434.]
- Dénes, Gy. (2009): Pest pataka. In: *Névtani Értesítő*, 31, 105–111.
- [EtSISJaz] *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. Трубачева. 1–. Москва: Наука, 1974–.
- [Haralampiev] Харалампиев, И. (2001): *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер.
- Király, P. (2006): *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 10.)
- Kiss, L. (1997): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. 2. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Makkay, J. (1994): *A magyarság keletkezése*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum.
- Makkay, J. (2004): *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest: Magánkiadás.
- [Péter] Петер, М. (1968): *Историческая грамматика русского языка I. Введение и фонетика*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Shevelov, G. Y. (1979): *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg: Carl Winter Verlag. [Ukrán fordítása: Шевельов, Юрий 2002. *Исторична фонологія української мови*. Харків: Акта.]
- Zoltán, A. (2008): Király Péter. A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. 258 lap. In: *Magyar Nyelvőr*, 104, 355–359. (Ismertetés.)